

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: «Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи»

Виконала: студентка 2 курсу групи РО1-М19z
спеціальності 013 Початкова освіта

Попович Віра Василівна

Керівник: Савицька О.В., кандидат психологічних
наук, доцент

Рецензент: Мелекесцева Н.В., кандидат філологічних
наук, доцент

Кам'янець-Подільський-2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	7
1.1 Поняття та структура етнічної свідомості як компонента суспільної свідомості	7
1.2 Етнічне та національне у свідомості особистості	17
1.3 Вікові особливості становлення етнічної свідомості (самосвідомості)	25
Висновки до першого розділу.....	34
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	36
2.1. Методика та процедура дослідження етнічної свідомості молодших школярів	36
2.2 Особливості образу України та українців в етнічній свідомості молодших школярів	41
Висновки до другого розділу	52
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА.....	54
3.1 Теоретико-методологічне обґрунтування психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості молодшого школяра	54
3.2 Програма формування етнічної свідомості молодших школярів ...	69
Висновки до третього розділу	77
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Успішне становлення української української держави неможливе без спрямування національної системи освіти на формування національних цінностей особистості, її толерантності до представників інших націй. Саме це визнається одним з пріоритетів у Концепції Нової української школи: орієнтація на загальнолюдські цінності, зокрема, соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до докільля, повага закону, солідарність, відповідальність). Окремо вказується, що Нова українська школа буде плекати українську ідентичність.

Актуальність нашого дослідження зумовлена зростанням наукового інтересу психолого-педагогічних наук та суспільної практики до феномена етнічної свідомості та її формування на різних етапах онтогенезу.

Основні підходи до вивчення етнічної свідомості за характером детермінант її виникнення та розвитку ділять на дві групи: описово-апріорні, у яких етнічну свідомість розуміють як якість або властивість, що притаманна людству одвічно і не має причинових витоків (М. О. Бердяєв, В. Вундт, Г. Гегель, І. Кант, О. Ю. Кульчицький, М. Лацарус, І. Фіхте, Х. Штейнталь), та пояснювально-детерміністичні, в яких виникнення й розвиток етнічної свідомості пояснюється впливом зовнішніх умов (Л. С. Виготський, Р. Бенедикт, Ю. В. Бромлей, К. Гіртц, І. С. Кон, О. Р. Лурія, О. О. Потебнята ін.) або внутрішніх чинників (В. С. Агеєв, М. Й. Боришевський, В. Т. Куєвда, М. І. Пірен, Г. У. Солдатова, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко).

У сучасній етнічній та соціальній психології склалася традиція у вивченні етнічної свідомості, зокрема з'ясовано, зміст і структура етнічної свідомості: психосемантична структура етнічної свідомості (О. М. Лозова), семантика етнічних стереотипів (В. Ф. Петренко), етнічна ідентифікація (Г. У. Солдатова, К. В. Коростеліна, Т. М. Яблонська), специфіка

національної та етнічної самосвідомості (В. Ю. Хотинець), ціннісно-мотиваційна сфера етнічної свідомості (Н. О. Низовських, В. Ф. Соколова), ентосоціальна специфіка свідомості суб'єктів психотерапевтичного процесу (О. Ф. Бондаренко), етнопсихологічні уявлення (О. М. Васильченко), психосемантична структура етноцентризму (О. В. Улибіна), психосемантика ментальності (В. В. Андрієвська).

Формування громадянина-патріота з розвиненою етнічною свідомістю можливе не лише на основі створення необхідних зовнішніх, об'єктивних (дидактичних і виховних) умов, а й з урахуванням індивідуальних, вікових психологічних особливостей індивіда, що зумовлює потребу у спеціальному дослідженні процесу становлення етнічної свідомості на різних етапах онтогенезу. Отже, нерозробленість психологічних уявлень про психологічні особливості етнічної свідомості молодших школярів зумовили вибір теми дипломної роботи **«Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи»**.

Об'єкт дослідження: етнічна свідомість молодшого школяра.

Предмет дослідження: психологічні особливості розвитку етнічної свідомості молодших школярів в умовах Нової української школи.

Мета дослідження полягає в теоретичному узагальненні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей формування етнічної свідомості молодших школярів.

З цієї мети випливають такі **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних підходів до проблем змісту та розвитку етнічної свідомості.
2. Емпірично дослідити психологічні особливості розвитку етнічної свідомості молодших школярів.
3. Розробити, та обґрунтувати програму психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості молодших школярів.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали психологічні положення про сутність особистості та її розвиток (К. О. Абульханова-

Славська, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн); теорії розвитку свідомості особистості (М.Й. Боришевський, М. В. Савчин, П. Р. Чамата); соціально-психологічні концепції та положення про сутність національної та етнічної ідентичності, свідомості та самосвідомості (М. Й. Боришевський, Ю. В. Бромлей, О. М. Лозова, В. М. Павленко, Л. М. Співак, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець, М. А. Чепа).

Методи дослідження. У роботі був використаний комплексний підхід до вивчення етнічної свідомості молодших школярів. Провідними методами дослідження були теоретичні: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для комплексного опису досліджуваного феномену; індуктивний – для встановлення закономірностей, систематизації, типологізації на основі результатів емпіричного дослідження; та емпіричні: опитування, спрямоване на з'ясування когнітивної складової етнічної свідомості, проективна малюкова методика «Заверши картину» та «Автопортрет українці та портрет росіянина і американця», складання казки з національним колоритом, асоціативний метод.

Практичне значення дослідження полягає: у розробці й апробації діагностичного інструментарію для вивчення особливостей розвитку етнічної свідомості молодших школярів, які можуть стати основою визначення рівня етнічної свідомості молодших школярів; у розробці та впровадженні програми психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості молодших школярів. Отримані результати дослідження можуть бути використані у процесі підготовки майбутніх педагогів під час викладання навчальних дисциплін з вікової, педагогічної, соціальної психології та етнопсихології, а також практичними психологами, учителями, а також батьками з метою активізації національного виховання в сім'ї та школі.

Достовірність наукових результатів і обґрунтованість висновків забезпечувалася: теоретичним аналізом проблеми, відповідністю методів меті і завданням дослідження, використанням стандартизованих методик,

репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного і якісного аналізу експериментальних даних.

Апробація дослідження. Апробація результатів дипломного дослідження здійснена на 5 науково-практичних конференціях:

VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти» (16-17 квітня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський);

Всеукраїнській інтернет-конференції «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (24-25 жовтня 2019 р., м. Кам'янець-Подільський);

IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська та іноземна мови в початкових класах: актуальні проблеми та інноваційні технології навчання» (18-19 березня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський),

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (15-16 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський),

студентській науковій конференції (23-24 вересня 2020, м. Кам'янець-Подільський).

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, висновку. Повний обсяг дипломної роботи складає 91 сторінка тексту, з них 83 сторінки основного тексту. Робота містить 1 таблиць, 1 рисунок. У списку використаних джерел 81 найменування.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження проблеми психологічного супроводу шкільної адаптації першокласників дає підстави зробити такі висновки:

Узагальнення розглянутих теоретичних підходів дає змогу визначити проблему етнічної свідомості однією з актуальних, складних та дискусійних проблем психології та цілого ряду наукових дисциплін, пов'язаних з людиною.

Теоретичний аналіз проблеми співвідношення національної та етнічної свідомості дав змогу визначити відмінність між цими формами суспільної свідомості через аналіз висхідних понять «нація» та «етнос».

Етнічна свідомість розглядається як одна з форм суспільної свідомості. Під етнічною свідомістю розумітимемо систему поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи.

Етнічна свідомість є об'єднуючим елементом, функцією якого є утримання ідентичності великих та малих соціальних груп, що входять до складу нації. Утримання цілісності нації та забезпечення її еволюційного розвитку здійснюється за рахунок оптимального співіснування різних видів ментальності, зокрема регіональних її форм.

Відтак, розвиток етнічної свідомості й самосвідомості особистості починається вже на ранніх етапах онтогенезу. Розвиток етнічних конструктів самосвідомості молодшого школяра значною мірою соціально зумовлений. З цього випливає висока значущість акцентування у діяльності педагогів, психологів загальноосвітніх навчальних закладів, батьків з етнічного виховання молодших школярів уваги дітей не лише на формальних, а в першу чергу, на змістовних, глибинних аспектах народних свят, звичаїв, традицій з

метою активізації їх етнічних когніцій, цінностей, національних почуттів.

Проведене емпіричне дослідження виявило початковий рівень сформованості етнічної свідомості і доводить, що психологічна підтримка позитивної етнічної ідентичності потрібна молодшим школярам.

На основі отриманих емпіричних можна стверджувати, що у молодших школярів не виникає нагальних потреб диференціювати себе за етнічною ознакою. Тому більшість досліджуваних не можуть чітко охарактеризувати представників етнічних груп, пояснити відмінність чи схожість між ними, визначити свою етнічну приналежність. Молодші школярі схильні некритично наслідувати дорослих у етнічних ставленнях та судженнях.

Водночас в ході констатувального експерименту нами виявлено, що для учнів початкової школи центральним складником етнічної свідомості молодших школярів є мала Батьківщина. Образ України молодших школярів також притаманні такі особливості: образ рідної країни є цілісним утворенням, не пов'язаним з іншими подібними утвореннями – діти замальовують увесь контур карти, але не виходять за його межі. у ситуації опису власних малюнків використовують приклади казок, історій, приказок своєї місцевості.

Емпіричне дослідження дозволило виокремити показники та критерії позитивного, нейтрального та негативного етнічних образів у молодших школярів та їх візуалізації. Загалом, у 50% усіх досліджуваних учнів початкової школи присутній позитивний образ України. З'ясовано окремі статеві відмінності у етнічних образах молодших школярів.

На основі теоретико-емпіричного аналізу доведена необхідність запровадження програми психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості молодших школярів.

Визначено основні положення цієї програми: її змістові та процесуальні аспекти, актуалізація в свідомості учнів понять та категорій національної психології, орієнтація на здійснення формувального впливу з урахуванням регіональних особливостей, забезпечення емоційно-позитивного фону спільної творчої діяльності в процесі реалізації програми.

Обґрунтовано актуальність, мету, функції та структурну організацію програми психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості молодших школярів «На перехресті культур», яка відповідає віковим особливостям розвитку етнічної свідомості в молодшому шкільному віці. Розвивальними заходами було визначено: теоретичні повідомлення у формі бесіди, обговорення, психологічні ігри та вправи, моделювання проблемних ситуацій, завдання для самостійної роботи.

Програма психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості являла собою структурно, змістовно й організаційно цілісний комплекс психолого-педагогічних заходів, послідовне й поступове проведення яких має на меті забезпечити створення умов, сприятливих для розвитку етнічної свідомості молодших школярів.

Вихідними положеннями в реалізації програми розвитку етнічної свідомості молодших школярів стали: збагачення знання дітей про поліетнічний світ, розуміння ними особливостей взаємодії та взаємовпливу різних етносів, формування емоційно-ціннісного ставлення школярів до представників різних етнічних груп та представників «своєї» етнічної групи, розвиток морально-естетичних почуттів та переживань, породжених міжетнічним спілкуванням, активізація прагнення та діяльності учнів з пізнання культури, традицій та звичаїв різних народів світу та своєї власної.

Психологічний супровід розвитку етнічної свідомості у нашому дослідженні передбачав розвиток трьох її компонентів: 1) когнітивного (формування системи знань про різні культури та етноси), 2) емоційного (формування та розвиток естетичного емоційно-ціннісного, толерантного ставлення до представників інших етносів) та 3) поведінкового (формування толерантних установок стосовно представників інших культур, неупередженого ставлення до інших («чужих») культур).

Перспективу дослідження вбачаємо в реалізації Програма психолого-педагогічного супроводу розвитку етнічної свідомості молодших школярів та вивченні її ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности. *Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности*. Москва, 1989. С. 110-133.
2. Агафонов А. Ю. Основы смысловой теории сознания. Санкт-Петербург: Речь, 2003. 296 с.
3. Акопов Г.В. Проблема сознания в психологии. Отечественная платформа. Самара. Изд. СНЦ РАИ – СамИКП, 2002. 206 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. Москва: Аспект Пресс, 1996. 375 с.
5. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров: Психолог. Психопедагог. Психоисторик. Москва : Ин-т практ. психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 767 с.
6. Бабаков В.Г. Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы). Москва: Институт философии РАН, 1996. 70 с.
7. Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / ред. С. Д. Максименко, В. Т. Циба, Ю. Ж. Шайгородський. Київ: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. С. 61–67.
8. Баронин А. С. Этническая психология. Киев: Тандем, 2000. 264 с.
9. Бердїй Т.С. Співвідношення етнічної та національної ідентичностей : дис... канд. філос. наук: 09.00.03.Донецьк, 2007. 181арк.
10. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Київ, 2002. 208 с.

11. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте Москва: Просвещение, 1968. 464 с.
12. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12. Київ, 2005. 200 с.
13. Бойко Т. І. Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2008. 216 арк.
14. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07 .Тернопіль, 2006. 528 с.
15. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистост. Київ : Беркут, 2000. 63 с.
16. Бородай Ю.М. Этнос, нация, государство. *Полис*, 1992. №5-6
17. Братусь Б. С. Смысловая вертикаль сознания личности (к 20-летию со дня смерти А. Н. Леонтьева). *Вопросы философии*. 1999. № 11. С. 81–89.
18. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва : URSS, 2008. 437 с.
19. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории). Москва : Наука, 1981. 390 с.
20. Буров А. И. Эстетика: проблемы и споры. Методологические основы дискуссии в эстетике. Москва: Искусство, 1975.175 с.
21. Ветлугина Н. А., Держинская И. Л. Комиссарова Л. Н. Методика музыкального воспитания в детском саду: учеб. для учащихся пед. уч-щ по спец. 03.08. «Дошк. воспитание» 3-е изд., испр. и доп. Москва: Просвещение, 1989. 270 с.
22. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова Москва: Педагогика-Пресс, 1999. 536 с.

23. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т.; /ред. А. Р. Лурия, М.Г. Ярошевский. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1: Вопросы теории и истории психологии. 488 с.
24. Гальперин П. Я. Введение в психологию : учеб. пособие для вузов. Москва : Книжный дом «Университет», 1999. 332с.
25. Гнатенко П. И. Национальная психология: монографія. Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000. 214 с.
26. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: ЭКСМО, 2008. 734 с.
27. Джеймс У. Психология. Москва : Академический проект, 2011. 318 с.
28. Запорожец А. В. Психическое развитие ребенка. *Избранные психологические труды*. В 2-х томах / под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. Т.1. / А. В. Запорожец. Москва: Педагогика, 1986. С. 318.
29. Зинченко В.П. Миры сознания и структуры сознания. *Вопросы психологии*. 1991. № 2. С. 15–37.
30. Каган М. С. Философия культуры: учебное пособие Санкт-Петербург, 1996. 310 с.
31. Кант И. Сочинения : в 6-ти тома. Москва : Мысль, 1965. Т. 6. 743 с.
32. Колісник В.П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: монографія. Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. 240 с.
33. Коростелина К.В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму. Симферополь: Доля, 2002. 255 с.
34. Леонтьев А. Н. Проблема психологии сознания. / под ред. В.В.Давыдова, В.П.Зинченко, А.А.Леонтьева, А.В.Петровского. Москва: Педагогика, 1983. Т. 1.С. 237-246.
35. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1977. 304 с.

36. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу : монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2011. 176 с.
37. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Київ, 2008. 479 с.
38. Лозова О.М. Семантика національного та етнічного у самосвідомості молодих українців. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка.2006. С.387-395.
39. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии Москва : Наука, 1984. 444 с.
40. Мерлин В. С. Психология индивидуальности. / под ред. Е. А. Климова. Москва: Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 448 с.
41. Мишина М.М., Мурсалыева Г.М. Сравнительный анализ этнической идентичности подростков из разных культурных сред. *Акмеология*. 2016; (4): с.121-125.
42. Муменделей А., Клінк А., Бровн Р. (2001). Націоналізм і патріотизм: національна ідентифікація та позагрупова відмова. *Британський журнал соціальної психології*, 40, с. 159–172
43. Нельга О. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени. *Філософська думка : Український науково-теоретичний часопис*. 2006. N4. С. 36-55
44. Овчинникова А. Ж. Теоретические основы формирования эстетического отношения к действительности у учащихся начальной школы : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. Наук. Москва, 1998. 468 с.
45. Отріщенко Н.В. Перспективи застосування методу проєктивного малюнку у соціологічному дослідженні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна* № 1045. 2013. С. 7579.
46. Павленко В. М. Таглін С. О. Етнопсихологія : навч. посіб. Київ : Сфера, 1999. 348 с.

47. Педагогический энциклопедический словарь. / под ред. Б. М. БимБада. М.: Научное изд-во «БРЭ», 2002. 528 с.
48. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1983. 176 с.
49. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / пер. с англ. и фр. Москва: Междунар. пер. акад., 1994. 680 с.
50. Політологія. Навчально-методичний комплекс: підручник / за ред. Ф. М. Кирилюка. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 704 с.
51. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур: методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности: учебное пособие. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. унта, 2005. 281 с.
52. Психология самосознания: хрестоматия / [редактор-составитель Д. Я. Райгородский]. Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2003. 672 с.
53. Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков. / под. ред. М. Барретт, Т. Рязанова, М. Валовикова. Москва: Издательство Института психологии РАН, 2001. 196 с.
54. Российская Педагогическая энциклопедия: в двух томах / под ред. А.П.Горкина. Москва: Научное издательство «Большая Российская Энциклопедия», 1999. Т. 2: М-Я. с. 169
55. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание: Человек и мир Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
56. Сакулина Н. П., Комарова Т. С. Изобразительная деятельность в детском саду: пособие для воспитателей. Москва: Просвещение, 1973. 208 с.
57. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості: дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.07. Одеса, 2004. 447 с.
58. Современные проблемы российской ментальности. Материалы Всероссийской научно-практической конференции / отв. ред. В.Е.Семенов. Санкт-Петербург, 2005 141с.

59. Сокольникова Н. М. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальной школе. Рисунок. Живопись. Народное искусство. Декоративное искусство. Дизайн.: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. 4-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. 368 с.

60. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. Москва: Политиздат, 1972. 303 с.

61. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. Вип. 9. С. 592-601.

62. Співак Л. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. Вип. 742. С. 154-162.

63. Співак Л.М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 Київ, 2016. 491 с.

64. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 20 с.

65. Татарко А.Н., Лебедева Н. М. Методы этнической и кросс-культурной психологии : учеб.метод. пособие. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 238 с.

66. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Киев : Просвіта, 1996. 404 с.

67. Торукало В.П. Нация: история и современность. Москва: ИЭА РАН: ЦИМО, 1996. 320 с.

68. Уледов А. К. Структура общественного сознания : теорет.-соц. исслед. Москва: Мысль, 1968. 324 с.
69. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания. Москва: Смысл, 2000. 263 с.
70. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. Львів, 1996. 207 с.
71. Хотинец В. Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в вузе. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С. 31-43.
72. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 240 с.
73. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии. Москва : Наука, 1977. 144 с.
74. Швалб Ю. М. Методологические проблемы психологии сознания. *Г.И. Челпанов и современность: проблемы развития современной психологической науки* : сб. науч. тр. Москва; Киев: Моск. гор. псих.-пед. ин-т, 2000. Ч. 1. С. 47–54.
75. Эльконин Д. Б. Психология игры. Москва: Владос, 1999. 360 с.
76. Erikson E. Identity and the life cycle. – New York : Norton, 1980. – 191 p.
77. Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.
78. Mummendey, A., Klink, A., & Brown, R. (2001). Nationalism and patriotism: National identification and out-group rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40, 159-172.
79. Smith, Anthony D. *National identity*. London : Penguin Books, 1991. – 227 p.
80. Tajfel H., Turner J.C. (1986) The social identity theory of intergroup behavior // *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago. Pp. 7-24.

81. Turner J.C (1999). *Social Identity Context, Commitment, Content. Some Current Issues in Research on Social Identity and Self-categorization Theories*. Oxford: Blackwell.